

סוגיות עכשוויות באמנות המערכה

בין הקטבים

מלחמת "חרבות ברזל" ה' אדם וחברה

מרכז דדו
לחשיבה צבאית
בין-תחומית

מאמרי בין הקטבים
זמניים לקריאה גם
באתר מרכז דדו

נשים בתפקידי לוחמה

השפעת מלחמת "חרבות ברזל" על שילוב נשים בלחימה

פרופ' אלישבע רוסמן-סטולמן וד"ר איתמר ריקובר¹

המאמר בוחן את הדיון הציבורי על שילובן של נשים בתפקידי לחימה בצה"ל על רקע המלחמה (2023-2025). מובאת סקירת מחקרים עדכניים המצביעים על מגמה של קבלת נשים ליחידות לוחמות ושילובן בהן, והשוואה בין המלחמה הנוכחית לבין מגמות היסטוריות. למרות ההוכחות ליכולתן של נשים להשתלב ביחידות לוחמות, הרי שההחלטה לשלבן היא בראש ובראשונה סוגיה פוליטית וחברתית, ולא שאלה שמוכרעת רק על בסיס מקצועיות. בנוסף, השיח הציבורי לא השתנה מהותית, וגם כיום התמיכה בשילוב נשים בתפקידי לחימה אינה מוחלטת. לסיכום, שילוב נשים בלחימה בצה"ל הוא תהליך הדרגתי שאינו מושפע בהכרח מהמציאות בשדה הקרב.

מבוא

במשך השנים, כולל במאה ה-21, מחקרים העוסקים בשילוב נשים בתפקידי לחימה מצביעים על כך, שכאשר נשים מפגינות מקצועיות ומומחיות בתפקידן הצבאי הן זוכות להכרה וללגיטימציה מצד עמיתיהן ליחידה, וכך הן משתלבות בהצלחה ביחידתן (Rones, 2017; King, 2013). עם זאת, יש לציין כי הממצאים אינם חד-משמעיים. על אף שנשים שירתו בתפקידי לחימה שונים בצבאות מערביים כמו צבא ארצות הברית בעיראק ובאפגניסטן, רק באוקטובר 2023 התאפשרה בחינה מקיפה של סוגיה זו, כאשר יחידות קרביות בהרכבים מגדריים שונים – נשיים או מעורבים – השתתפו בפועל בלחימה².

¹ פרופ' אלישבע רוסמן-סטולמן, המחלקה למדעי המדינה באוניברסיטת בר-אילן, חוקרת בכירה במרכז בס"א למחקרים אסטרטגיים והעורכת הראשית של כתב העת "צבא חברה וביטחון לאומי"; ד"ר איתמר ריקובר, המחלקה למדעי המדינה והמדור לזרועות הביטחון, אוניברסיטת בר אילן.

² יש לציין כי במלחמה בסוריה במאה ה-21, כוחות וייפייקיי (YPK) הכורדיים כוללים יחידות נשים המצליחות בלחימה. כפי שצוין בהמשך מאמר זה, ניתן לראות במצב זה מאבק לשחרור לאומי, בדומה למקרים של מלחמת העולם השנייה, נשים בווייטקונג ו-1948 בישראל.

בשלבם הראשוניים של המלחמה הנוכחית ברצועת עזה ("חרבות ברזל", 2023-2025) הפגינו לוחמות צה"ל תפקוד ראוי לציון בהתחשב במציאות המבצעית המורכבת. תפקוד שהתאפיין ביוזמה אישית וביכולת תגובה מהירה.³ דיווחים בתקשורת הצביעו על כך שצוותי טנקים, יחידות חי"ר מעורבות, חובשות וחיילות בודדות הראו יעילות דומה לזו של החיילים הגברים בהתמודדות עם ההתקפה הראשונית של חמאס. יש להביא בחשבון כי חלק מהדיווחים התקשורתיים לא שיקפו רק את ההתרחשויות בשטח, אלא גם את הצורך בלגיטימיזציה של שילוב נשים בלחימה, כפי שיפורט להלן. בשלב השני של המערכה, שכלל את המתקפה הישראלית ברצועה, חצו חיילות את הגבול הן כפרטים בתוך מסגרות אורגניות והן כמסגרות אורגניות (כגון גדודים מעורבים מחטיבת חילוץ והדרכה). הן במדיה המגוונת והן בדיווחי דובר צה"ל דווח על מוכנותן הגבוהה של החיילות ללחימה ועל ביצועיהן המקצועיים. עם זאת, ככל שהלחימה התקדמה, נשים חדלו מחציית הגבול לרצועת עזה כחלק מהכוח הלוחם.⁴ מציאות זו תואמת את אחד העקרונות המרכזיים שזיהתה טופל (2010) במחקרה על שילוב נשים בתפקידי לחימה במבצע עופרת יצוקה. לפי טופל, בתרחישי חירום ובתגובה מיידית להתקפות, שיקולי המגדר נדחקים לטובת צרכים מבצעיים דחופים, ובכך מתאפשר שילוב נרחב יותר של נשים. אולם כאשר המבצע מתפתח לפעילות התקפית מתוכננת, החלטות השיבוץ נוטות לחזור לדפוסים מסורתיים יותר.

לנוכח מציאות זו, נראה כי השיח הציבורי בנוגע לשילוב נשים בתפקידי לחימה עבר תמורה משמעותית: התמונה שהוצגה הייתה שנשים הוכחו כלוחמות יעילות המסוגלות לבצע את תפקידן הצבאי בשדה הקרב במידה שווה לגברים. מכאן ניתן להניח, כי הוכחה זו תוביל בהכרח לשינויים באופן שבו נשים ישובצו בתפקידים צבאיים בעתיד, ותפתח את הדלת להשתלבותן המלאה במערכי קרב. חוקרים ומובילי דעה בחברה הישראלית מביעים תקווה כי אירועי שבעה באוקטובר יביאו לפתרון סוגיית שילוב הנשים בתפקידי לחימה (למשל: כספית, 2023; פורום דבורה, 2023-2024). עם זאת, נראה כי ניתוח היסטורי מעלה תמונה מורכבת יותר, המצביעה על קשר רופף בין ביצועיהן של נשים כחלק מהתמרון הקרקעי במרחב הלחימה תוך סיכון חיים לבין קבלה ציבורית רחבה של נשים כלוחמות ושינויי מדיניות רשמיים. זאת ועוד, ניסיון העבר מלמד כי הישגים בשדה הקרב אינם בהכרח מתורגמים לקבלה מלאה ולשינוי מדיניות משמעותי.

בהסתמך על מקרה המבחן הנוכחי של חיילות ישראליות בשדה הקרב ובהשוואה להשפעותיהן של מלחמת העולם השנייה ומלחמת העצמאות בישראל (1948), מאמר זה בוחן את השאלה: מדוע למרות ההצלחה בשטח, סוגיית שילוב הנשים בתפקידי

³ בהיעדר תחקירים צבאיים רשמיים, ההערכה מבוססת על מקורות פתוחים ועל עדויות של חיילים ומפקדים שנמסרו לתקשורת.

⁴ אם כי הן נכנסו כחלק מחיל הרפואה ובתפקידים אחרים שאינם קרביים. פרמדיקית נהרגה בפעולה בספטמבר 2024. ראו: אלבוז-אלוש, 2024.

הלחימה עדיין אינה מוסדרת, לפחות בדיון הציבורי הישראלי. אם לשפוט על פי ביצועיהן המוכחים בשלבי הלחימה, נראה כי נשים אכן מסוגלות לשרת בתפקידי לחימה. לנוכח זאת עולה השאלה – האם התפתחות זו תהיה נקודת מפנה שתחולל שינוי בעמדות הציבור, והוא בתורו ישפיע על עיצוב המדיניות ויוביל לפתיחת כלל תפקידי הלחימה לנשים בישראל? או שמא תגבר המגמה השמרנית ההיסטורית עם דעיכת הלחימה? הנחת המחקר היא שמקצועיות היא מרכיב משמעותי בשינוי תפיסות לגבי שירותן הקרבי של נשים, מכיוון שלאור מחקרי עבר בנוגע לשילוב נשים בכוח הלוחם, נראה כי מרכיב זה הוא החשוב ביותר.

למרות הנחה זו, המחקר הנוכחי מוצא, אולי למרבה הצער, כי מקצועיות כשלעצמה אינה תנאי מספיק לשינוי. על אף שההתקדמות בשילוב נשים בתפקידי לחימה צפויה להימשך, הרי שמדובר בתהליך הדרגתי אשר אינו מושפע מהותית ודרמטית מן המציאות בשדה הקרב.

ישראל היא מקרה בוחן רב-חשיבות מכמה טעמים. ראשית, צה"ל הוא צבא המבוסס על גיוס חובה של נשים וגברים כאחד. עובדה זו עומדת בבסיס הדרישה לשוויון הזדמנויות בתפקידים הצבאיים השונים לרבות תפקידי לחימה: גיוס חובה שווה מצריך שיבוץ שוויוני, המתבסס על קריטריונים של מצוינות ולא על העדפה מתקנת.⁵ ואכן, מאז 1995 (בג"צ אליס מילר) השמיעו נשים ישראליות את הרעיון הזה בדרגות שונות של הצלחה.

שנית, הצבת נשים בתפקידי לחימה אינה חידוש בישראל: בעבר שירתו נשים ישראליות בתפקידים קרביים. במלחמת העצמאות (1948) כחמישית מהכוח הלוחם כלל נשים בתפקידים מגוונים. אולם בדומה למקרים שהתרחשו במלחמת העולם השנייה (ראו להלן), עם סיום המלחמה הודרו נשים ממערכי הקרב. יתר על כן, תפקידיהן הצבאיים צומצמו, ותפקידי הלחימה הוצאו רשמית מחוץ לתחום שירותן (פרוטוקול הכנסת – ישיבה מס' 114, 1950, עמ' 753–754; רוזנברג-פרידמן, 2005, עמ' 312). צמצום זה לא נבע מאיכות ביצועיהן של הנשים. על אף שכשירותן המבצעית של הלוחמות נבחנת בצה"ל, ניסיון העבר מראה כי ההשפעה הרגשית הנוגעת לתפיסת המגדר בחברה הישראלית רחבה יותר: ההבנה שנשים נהרגו בשדה הקרב, וביניהן אימהות, ותפיסת ההשלכות ההרסניות של שבי נשים. הטראומה החברתית שנוצרה עקב כך, היא שערכה את תהליך השילוב (ראם, 2010). מבחינה זו, המצב העכשווי, שבו נשים משולבות בתפקידי לחימה בעקבות התערבות שיפוטית, היא בעצם סטייה מן המגמה ההיסטורית.

⁵ כפי שאומרת בראיון סא"ל ירון שוקרון, מפקדת גדוד שחר בחטיבת החילוץ וההדרכה, המג"דית הראשונה שלחמה בעזה: "לא משנה אם אתה גבר או אישה. אני לא רוצה שום הנחה [...] השיקול צריך להיות רק מקצועי ולפי צורך מבצעי. ואם זה עובד, אז הכול פיקס". ביממות הראשונות הובילה המג"ד את הלחימה במרחב העיר אופקים, בסריקות מבית לבית וללכידת מחבלים נוספים שהסתתרו בעיר (זיתון, 22 בדצמבר 2023).

שלישית, המצב הנוכחי בישראל (חורף 2025) מאופיין בלחימה מתמשכת, מצב זה אינו אופייני לצבאות המערב במאה ה-21. מציאות זו כוללת גם את העובדה כי שבע חיילות שאינן לוחמות נלקחו בשבי במהלך המתקפה בשבעה באוקטובר. כלל מאפיינים אלו מצביעים על כך שישראל יכולה לשמש מקרה בוחן רלוונטי, העשוי לשפוך אור על עתיד שילובן של נשים בתפקידי לחימה במאה ה-21 גם במדינות מערביות אחרות.

סרון ק', מ"פ בפלוגת טנקיסטיות, לחמה בקרב על קיבוץ חולית ב-7 באוקטובר 2023 (צילום: דובר צה"ל)

מאמר זה נפתח בסקירה היסטורית-עיונית של שילוב נשים בתפקידי לחימה, תוך התמקדות בתנאים המאפשרים שילוב מוצלח ובאסטרטגיות להשגתו. בהמשך תוצג סקירה היסטורית של שילוב נשים בתפקידי לחימה בצבאות המערב, בדגש על חוויותיהן של נשים בצבאות ארצות הברית וישראל. בפרקים הבאים ינותח האופן שבו בא לידי ביטוי שילובן של נשים בכוחות הלוחמים בישראל בשלביה הראשוניים של הלחימה בשבעה באוקטובר, ולאחר מכן ייבחן מדוע נשים חדלו מהשתתפות פעילה בשדה הקרב במסגרת עוצבות קרב.

המאמר יחזור להסיק מסקנות לעתיד תוך מענה לשאלת המחקר המרכזית: האם סוגיית שילוב הנשים בתפקידי לחימה הוסדרה, והאם חל שינוי רשמי במדיניות הנוגעת לכך, לפחות בישראל?

יש להדגיש כי מאמר זה אינו מתמקד בבחינת המוטיבציה של נשים לשרת, בין אם בתפקידי לחימה ובין אם בתפקידים אחרים, אלא בוחן את השיח הציבורי ואת

האופן שבו סוגיה זו נתפסת בקרב הציבור הרחב. השיח הציבורי, על פי מחקרים (Flak, 1994; Scollon, 2008), משפיע משמעותית על עיצוב המדיניות, ועל כן הוא מוקד חיוני לדיון.

מעריך המחקר

בעקבות המתקפה הראשונית של חמאס ועל רקע המלחמה שפרצה בעקבותיה, ציפינו למצוא עדויות לראיית השתלבותן המלאה של נשים במערך הצבאי בחיוב, הן במסגרת הצבא עצמו והן בדעת הקהל. זאת על רקע הפגנת המקצועיות של נשים בשדה הקרב ובהתאם לתובנתו של קינג כי מקצועיות מביאה לקבלה. לפיכך, אספנו וניתחנו מגוון מקורות על מנת לאמוד את השפעת המציאות והמקצועיות על השיח הציבורי ועל המדיניות בישראל.

נעשה שימוש בניתוח תוכן ככלי לניתוח שיטתי של נתונים איכותניים במטרה לזהות דפוסים ונושאים מרכזיים. שיטה זו הולמת במיוחד מחקרים המתמקדים בניתוח שיח, בבחינת מגמות לאורך זמן, בהשוואה בין מקורות מידע שונים ובהדגשת משמעויות, הקשרים ופרשנויות של נתונים איכותניים (White, 2006 and Marsh). הנתונים שנאספו כללו את כלל האזכורים של נשים בתפקידי לחימה בתקשורת המיינסטרים בישראל (גרסאות מקוונות ומודפסות של שלושה עיתונים ארציים מרכזיים: "הארץ", "ידיעות אחרונות - ynet" ו"ישראל היום", וכן אתר תאגיד "כאן") ובתקשורת מגזרית (העיתון "בשבע" ועלוני סוף השבוע "שביעי", "מצב הרוח" ו"עולם קטן"). נוסף על כך עקבנו אחר ערוץ הטלגרם הרשמי של דובר צה"ל, ערוץ הטלגרם הפופולרי "אבו עלי אקספרס" (עם יותר מחמש מאות אלף מנויים) ושני ערוצי הטלגרם Bright Mind הפופולריים (עם 15,000 ו-20,000 מנויים) - האחד סגור לדיונים וכולל הודעות בלבד, והשני מאפשר דיונים פעילים של המשתתפים. כמו כן, נערך מעקב אחר חשבונות ברשתות חברתיות של פוליטיקאים, מקבלי החלטות, אנשי תקשורת ומשפיענים חברתיים בישראל. מקורות אלו נוטרו בין התאריכים שמונה באוקטובר 2023 ו-30 בדצמבר 2024. נבחנו גם פרסומים רשמיים, לרבות הליכים משפטיים בבית המשפט העליון. באופן זה התאפשר מעקב אחר השיח הרשמי והנרטיבים התקשורתיים המרכזיים והמגזריים, לצד הבנה מעמיקה של השיח הציבורי בישראל במגוון רחב של חיתוכים חברתיים.

את הנתונים ניתח כל אחד מן החוקרים בנפרד. לאחר מכן הושוותה פרשנות הנתונים על מנת להבטיח אמינות גבוהה. במקרים שבהם לא הייתה הסכמה בנוגע לסיווג או לקטגוריה מסוימת, הנתונים נבחנו יחד בשנית, אך סווגו בנפרד על ידי כל אחד מהחוקרים. נפח הנתונים המשמעותי (יותר משלוש מאות פריטים) אפשר זיהוי של מגמות ברורות, גם כאשר התגלעו חילוקי דעות לגבי סיווג או קטלוג של דוגמאות מסוימות אחדות.

על רקע מגבלות אפשריות של ניתוח התוכן, השתמשנו במחקר גם בכמה מחקרים כמותיים (סקרים) שפרסמו מכוני מחקר מוכרים (המכון הישראלי לדמוקרטיה, המכון למחקרי ביטחון לאומי ופורום דבורה) בתקופות שונות במשך המלחמה. העובדה שכל אחד מן החוקרים הביא עימו מערך כישורים אחר, אפשרה ניתוח מאוזן ומעמיק יותר של הנתונים. לבסוף, העובדה כי לא תמיד הושגה הסכמה בנוגע לנושאים מסוימים בניתוח, הבטיחה פרשנות מגוונת של מערך הנתונים, וחיצקה את האמינות המתודולוגית של המחקר.

יסודות תיאורטיים והיסטוריים

באופן מסורתי נשים מגויסות לשירות ביחידות קרביות רק כחלק ממאבק לשחרור לאומי או בתקופות של משבר ביטחוני קיומי (Shields, 1988; Carreiras, 2006; Coughlin, 2000). עם סיום העימות הן נדרשות לשוב לתפקידיהן המסורתיות (Carreras, 2006; רוזנברג-פרידמן, 2005). כך היה במלחמת העולם השנייה, כאשר נשים שירתו בתפקידים קרביים או כתומכות לחימה בצבאות שונים. אולם עם תום המלחמה הן נדרשו לשוב למסגרות החיים האזרחיות המוכרות ולמלא תפקידים מגדריים מסורתיים. חלפו עשרות שנים עד שצבאות המערב החלו לאפשר לנשים למלא תפקידי לחימה בתקופות של שגרה.

מגמה זו נובעת, בין היתר, מהתפיסה שנשים אינן מסוגלות לתפקד על הצד הטוב ביותר בשדה הקרב. השיקולים הנוגעים לשילוב נשים בתפקידי לחימה כוללים ממד תפקודי המתמקד בשאלות כגון: האם כוח לוחם הכולל נשים יכול להשתוות בכוחו לכוח לוחם המורכב מגברים בלבד? האם נוכחות נשים פוגעת ביעילות של היחידה הלוחמת או שמא שילובן אף עשוי לשפר את ביצועיה? אם נפרוט רעיון זה לפרטים, המושג "יעילות" כולל הן יכולות פיזיות והן יכולות מנטליות: האם נשים מסוגלות לעמוד בסטנדרטים הפיזיים והנפשיים הנדרשים בשדה הקרב? האם יחידות מעורבות מגדרית מתפקדות במיטבן במהלך אימון וגם בעת קרב? (Rosman, 2020; בן שלום ותורג'מן, 2018).

טופל (2010) טוענת כי סוגיית השבי היא אחד הגורמים המרכזיים המשפיעים על החלטות לשיבוץ נשים בפעילות מעבר לקווי האויב. ככל שהאויב נתפס כבעל פוטנציאל לפגיעה חמורה בשבויים, גוברת הנטייה להימנע משיבוץ נשים בפעילות שעלולה להוביל לפילה בשבי. שאלות מרכזיות נוספות שעולות בעניין זה הן: האם שבויים מלחמה נתפסות כבעלות ערך רב יותר משבויים גברים? האם מדינה תהיה נכונה להקצות משאבים רבים יותר לשחרורן? כיצד ינהג בהן האויב, והאם היחס כלפיהן יהיה חמור מזה המופנה כלפי שבויי מלחמה גברים? כיצד ישפיעו אירועים אלו על מצבם הנפשי של שבויי המלחמה האחרים ועל האוכלוסייה האזרחית של מדינתם? (Rosman, 2020; MacKenzie, 2015).

אלו הן שאלות שכל צבא המבקש לשלב נשים בתפקידי לחימה נדרש להתמודד

עימן (Cohn, 2000). מחקרים מקיפים, צבאיים ואקדמיים כאחד, בחנו סוגיות אלו לעומק (כגון: Carreiras, 2006; Holm, 1993; Solaro, 2006; MacKenzie, 2015; King, 2013, אפשטיין וחלד, 2015; וינר וטבת-זיזל, 2014; בן-שלום ותורג'מן, 2018). מחקרים קודמים מצביעים על כך שכאשר נשים נתפסות כמקצועיות, הן זוכות לקבלה ולהערכה מצד חבריהן ליחידה, ומתקבלות כחלק מהקבוצה (King, 2013; בן שלום ותורג'מן, 2018). המבחן המכריע, אם כן, הוא מבחן הביצועים: חייל טוב נמדד על פי ביצועיו, ללא תלות במגדר.

מבחינה זו ישראל אינה מקרה ייחודי, הן מבחינת הנסיבות שבהן הותר לנשים להשתתף בלחימה והן מבחינת השיקולים שעולים בדיון בסוגיית שילובן של נשים בתפקידי לחימה. כפי שעולה ממחקרים קודמים, נשים היו חלק מהארגונים החמושים שקדמו לצה"ל, והן שירתו כחיילות מגויסות בצה"ל הצעיר החל משנת 1948 (רוזנברג-פרידמן, 2005). מעניין לציין כי הקרב שבו נפלו הכי הרבה נשים (עד שנת 2023) היה הקרב האחרון בגוש עציון (מאי 1948), שהסתיים יום לפני הכרזת העצמאות (14 במאי 1948). במהלך הקרב נהרגו 21 נשים, רובן חברות הקיבוצים באזור.⁶ מגיני הגוש שלא נרצחו עם כניעת הכוחות נשבו על ידי הלגיון הירדני, ו-75 מתוכם היו נשים. בסך הכל נפלו בשבי 96 נשים, והן הוחזקו במצרים, ירדן וסוריה (ראם, 2010, עמ' 12-13).

תפקידן של הנשים בלחימה בתש"ח היה מוכר היטב באותם ימים. מהפרוטוקולים של הכנסת עולה, כי בדיונים על אודות שירות נשים חברי הכנסת מרבים להתייחס ליכולתן המוכחת של הנשים בשדה הקרב (למשל: פרוטוקול הכנסת - ישיבה מס' 72, 1949, עמ' 1447), ובמיוחד ללוחמות גוש עציון (למשל: שם, עמ' 1443; פרוטוקול הכנסת - ישיבה מס' 73, 1949, עמ' 1448; פרוטוקול הכנסת - ישיבה מס' 114, 1950, עמ' 752-754). עם זאת, חוק הגיוס, כפי שנחקק לבסוף, הדיר נשים מכל תפקידי לחימה בפועל. כלומר, על אף שחברי הכנסת היו מודעים היטב להתנהלותן המקצועית של נשים בשדה הקרב, הכנסת נמנעה מקביעה מפורשת שנשים צריכות לשרת בדיוק כמו גברים, הן מבחינת משך השירות הצבאי והן מבחינת השיבוץ. עם השנים נדחק הנושא ונשכח, והן המחוקקים והן הציבור כבר לא הכירו את המקרה המסוים של לוחמות תש"ח; כל שכן את עובדת נפילתן בשבי.

ניתוח פרוטוקולים של הכנסת חושף כי הנושאים שעמדו לדיון בכנסת בנושא שירות נשים בצבא, נגעו לעצם שירותן הצבאי (אם אפשר להתירו מטעמים דתיים וחברתיים או לאסור אותו לנוכח הצורך בחיילים), ולהשפעות השירות על הנשים (אם הוא עלול לעכב את גיל הנישואין ולפגוע בשיעורי הילודה, ואם הוא עשוי להקשות על כניסתן לשוק העבודה). כלומר, סוגיית היעילות של נשים בתפקידי

⁶ ראם (2010) מונה את הנשים ומציין את הביוגרפיות שלהן. רוב הנשים הללו היו חברות קיבוץ שהגנו על עצמן ועל בתיהן, אך כולן קיבלו דרגות צבאיות ומספרים אישיים ונקברו בבית הקברות הצבאי בהר הרצל בירושלים כשנה לאחר הקרב. במילים אחרות, הן נחשבות רשמית לחיילות צה"ל שנהרגו בקרב.

לחימה לא עמדה במרכז הדיון, ונושא השירות הקרבי ממילא נדחק הצידה וירד מהפרק.⁷ מעניין לציין כי חברות הכנסת ריכזו את מאמצייהן בשכנוע המחוקקים לכלול נשים בחוק הגיוס, תוך שהן מתייחסות לסוגיית הלחימה באגביות בלבד. כלומר, עיקר המאמץ הופנה אל שילובן של נשים בשירות צבאי כעיקרון, ונושא השיבוץ לא הועמד כלל במרכז הדיון.

במקביל, נשים יהודיות דתיות וגם נשים לא יהודיות קיבלו פטור גורף משירות צבאי.⁸ עם זאת, נשים יהודיות דתיות יכלו לבחור לשרת בצה"ל (וחלקן המשיכו לעשות זאת מתוך מגוון סיבות פטריוטיות ופמיניסטיות, ראו למשל: רוזנברג-פרידמן, 2005; Rickover, Ben-Ishai and Keissar-Sugarman, 2021), ואילו נשים לא יהודיות לרוב לא בחרו באפשרות זו.⁹

למרבה ההפתעה, נושא השבויות כלל לא נדון בפרוטוקולים של הכנסת, ולא הוקדש לו דיון כלשהו. באופן כללי היו פערים משמעותיים בין שבויות תש"ח. הצבא הירדני החזיק בשבע מאות שבויים ישראלים, מתוכם היו שמונים ואחת נשים. מרבית הנשים שוחררו לאחר כחודש, ונראה היה שזכו ליחס סביר בדרך כלל. בשבי המצרי היו כמאה שבויים, מתוכם שבע נשים. בשבי הסורי הוחזקו כארבעים ושניים שבויים (כולל אישה בהריון ואזרחים), מתוכם שמונה נשים. בשונה מהשבי הירדני, שהתנאים בו היו סבירים עבור השבויות, גורלן של השבויות במצרים ובסוריה היה קשה בהרבה, והן הוחזרו לאחר כשנה בשבי (ראם, 2010). למרות מספרים אלו, לא התנהל כל דיון בעניינים בכנסת.

כפי שקרה לאחר מלחמת העולם השנייה, שבה שירתו נשים בצבא האדום ובצבא בעלות הברית גם בתפקידים קרביים (כדוגמת טייסת "המכשפות" הסובייטית), כך גם לאחר המלחמה בתש"ח – בחינה מעמיקה של תוצאותיה מעלה כי ההוכחות משדה הקרב לא השפיעו על המדיניות בפועל. חברי הכנסת שהשתתפו בדיונים הכירו היטב את יכולותיהן של הנשים בשדה הקרב, אך הדבר לא השפיע על תפיסתם לגבי התפקידים המתאימים לנשים, ואף לא הבטיח את תמיכתם בעצם שירותן הצבאי של נשים ללא קשר לתפקיד.

ממצא זה אינו מפתיע. כפי שמציינים קינג (King, 2013) ואפשטיין וחלד (2015), סוגיית שירותן הצבאי של נשים בכלל ושילובן בתפקידי לחימה בפרט היא בראש ובראשונה סוגיה פוליטית-חברתית. מתנגדים רבים לשילוב נשים בתפקידי לחימה

⁷ מעניין לציין שחבר הכנסת יצחק בן אהרון קרא במפורש לאפשר לנשים להשתתף בלחימה במשך כל הדיון על גיוס נשים. בישיבתה האחרונה של הכנסת שעסקה בחוק בשנת 1950, ציינה חברת הכנסת בבה אידלסון כי נשים שירתו בהצטיינות בקרב, וכי החוק פותח פתח לגיוס נשים ללחימה במידת הצורך (פרוטוקול הכנסת – ישיבה מס' 114, 1950, עמ' 754-752). נושא זה בהחלט ראוי למאמר נפרד.

⁸ היקף המאמר הנוכחי אינו מאפשר דיון בסוגיית השירות הצבאי לנשים דתיות. להרחבה ראו: Rosman-Stollman, 2009, 2014, 2018.

⁹ אין זה מעניינו של מאמר זה להעמיק בסוגיות החברתיות-דתיות שנושא הנשים בשירות קרבי מעלה. לכמה נקודות מבט ראו: רוזנברג-פרידמן, 2005; 2005, 2018, 2020, Rosman-Stollman, 2009. יש צורך במחקרים עתידיים לצורך עיון מעמיק בהיבט זה.

נשענים על שיקולים חברתיים ועל הטיות קיימות (Harel-Shalev and Daphna, 2019, p. 74), ללא התייחסות מעמיקה לשיקולים ענייניים או מקצועיים. מכאן שהמציאות אינה גורם מכריע בדיון על אודות שילוב נשים. מחקרה של טופל (2010) לאחר מבצע עופרת יצוקה (2009) מספק מסגרת עיונית חשובה להבנת דפוסי השילוב של נשים בלחימה ומחזק את טענתנו. טופל זיהתה כמה תסריטים מבצעיים המשפיעים על האופן שבו משלבים נשים במהלך עימותים, ולפיהם שני צירים מרכזיים מנחים את ההחלטות: הגדרת האויב וסוג הפעולה המבצעית. לפי טופל, מקבלי החלטות צבאיים מעריכים את שיבוץ הנשים בהתבסס על מאפייני האויב (למשל כוחות צבאיים קונבנציונליים לעומת לוחמים בלתי סדירים, רמת האיום הנתפסת ושיקולים תרבותיים) ועל מאפיינים מבצעיים (כגון פעולות התקפיות לעומת הגנתיות, משך הפריסה, קרבה לאוכלוסייה אזרחית). עוד היא טוענת, כי בתרחישי חירום ובתגובה מיידית להתקפות, שיקולי המגדר נדחקים לטובת צרכים מבצעיים דחופים, וכך מתאפשר שילוב נרחב יותר של נשים. אולם כאשר המבצע מתפתח לפעילות התקפית מתוכננת, החלטות השיבוץ נוטות לחזור לדפוסי מסורתיים יותר.

מאז בג"ץ אליס מילר בשנת 1995 חל שינוי משמעותי בשילובן של נשים בצה"ל בכלל וביחידות לוחמות בפרט, אך הוא התרחש בהדרגה ובאופן חלקי. העתירה ההיסטורית שהגישה אליס מילר, הביאה לשינוי משמעותי בתפיסה לגבי שילוב נשים בתפקידים צבאיים. על אף שבית המשפט לא הורה על שילוב נשים בכל תפקידי הלחימה, הוא קבע כי יש לבחון כל מועמדת לגופה, ללא אפליה מגדרית. בעקבות פסיקת בג"ץ נפתחו בפני נשים תפקידים נוספים שלא היו פתוחים להן קודם, בעיקר תפקידי תמיכה ללחימה. תפקידים אלה כללו בין היתר: הדרכה, מודיעין, הנדסה וכדומה. עם זאת, לא חל שינוי בתפקידי הלחימה המרכזיים, ועדיין הייתה התנגדות משמעותית מצד גורמים שמרניים בצבא ובחברה לשילוב נשים בתפקידי לחימה. התנגדות זו באה לידי ביטוי בקשיים שהועמדו בפני נשים שהתנדבו לשרת בהם (שפרן גיטלמן, 2020).

החל משנת 2000 התרחב שילוב הנשים בתפקידי לחימה בצה"ל. את ההתרחבות הזו אפשר לראות בהקמת חיל הגנת הגבולות המורכב מגדודים מעורבים, שבהם שולבו נשים וגברים בתפקידי לחימה הן ביחידות האיסוף הקרבי והן בגדודי חי"ר גבולות. בנובמבר 2000 הוקמה פלוגה ניסיונית מעורבת שהפכה בפברואר 2024 לגדוד קרקל; גדוד ברדלס הוקם באוגוסט 2015; גדוד לביאי הבקעה במרץ 2017; והאחרון שבהם הוא גדוד פנתר שהוקם בנובמבר 2022 (מושליון, 2022; בן שלום ותורג'מן, 2018; שפרן גיטלמן, 2018). גדודים אלו שובצו בעיקר בגבולות מצרים וירדן, ועסקו במשימות של מניעת הברחות.

במשך השנים התקיימו כמה תוכניות חלוץ (פיילוט) וניסיונות שנועדו לבחון את האפשרות לשילוב נשים בתפקידים קרביים נוספים, אך במדיניות לא היה שינוי

משמעותי. הבעיה המרכזית בניסיונות אלה הייתה העובדה שהם היו מוגבלים והתקיימו לפרקי זמן קצרים. אולם תפקידים נוספים המשיכו להיפתח בפני נשים בצבא, כולל תפקידי לחימה, אם כי בעיקר תפקידים שאינם נחשבים לתפקידי "חוד". למרות השינויים וההתקדמות, המאבק לשילוב מלא של נשים בכל תפקידי הלחימה נמשך, וסוגיות כמו שילוב נשים בטנקים או בסיירות נותרו שנויות במחלוקת. במשך השנים הוגשו מספר עתירות לבג"ץ (התייחסות מפורטת בהמשך), שנועדו לקדם את שילוב הנשים בתפקידי לחימה (Harel-Shalev and Daphna-Tekoah, 2019). על אף שיחידות הגנת הגבולות הן דוגמה להתקדמות, נשים עדיין לא משולבות בפועל בכל תפקידי הלחימה, וההתנגדות בשיח הציבורי לשילובן המלא עודנה קיימת. ההתקדמות הושגה באמצעות מאבקים משפטיים, שינוי בשיח הציבורי והוכחת יכולותיהן של נשים בשטח, אך המהפכה עדיין רחוקה מלהיות שלמה.

עם זאת, עולה השאלה האם שילוב בין מקצועיות למציאות, כולל השינויים שעוברת החברה בנוגע לתפיסת נשים ויכולותיהן במאה ה-21, עשוי להשפיע יותר מאשר מקצועיות מוכחת בלבד? האם ייתכן שהתחושה הציבורית בישראל בעקבות אירועי אוקטובר 2023 וההוכחה בשטח ליעילותן בשדה הקרב יתמכו במסקנה, כי יש לשנות את המדיניות הרשמית ולאפשר לנשים למלא כל תפקיד לחימה?

דעת הקהל הרחבה היא צעד מכריע בשינוי מדיניות. לכן עיון בשיח הציבורי - ולא רק במוטיבציה המוצהרת של המתגייסות - הוא צעד חשוב בבדיקת היתכנות לשינוי מדיניות. הגופים הרשמיים - ממשלת ישראל, צה"ל ובמקרים מסוימים גם מערכת המשפט הישראלית - כולם שחקנים המשפיעים על אפשרות שילובן של נשים בתפקידי לחימה. עם זאת, כפי שהודגם במחקרים קודמים (Cohn, 2000; MacKenzie, 2015; King, 2013), הלך הרוח הציבורי משפיע מהותית על האפשרות לשינוי מדיניות בנושא זה. לפיכך, אי אפשר להבין את ההיתכנות לשינוי מדיניות מבלי להבין את האופן שבו השיח הציבורי בישראל תופס את המציאות.

על מנת לבחון סוגיה זו לעומק יוצגו בחלק הבא האירועים הנוגעים לעניין מהלחימה הנוכחית. נפתח בסקירה של האירועים בימים הראשונים למלחמה, ימים שבהם המערך הביטחוני בגבול רצועת עזה קרס לחלוטין, מעוזים נכבשו, חיילים נהרגו או נשבו, והתקשורת בין היחידות נותקה. הלחימה התנהלה באותם ימים בעיקר על ידי כיתות הכוננות וכוחות הביטחון שהיו בשטח בסדרי כוחות של צוותים, ללא תיאום ביניהם וללא פיקוד מרכזי. צה"ל כארגון תפקד באופן לקוי. בשלב זה הפעילות הצבאית התבצעה בעיקר על ידי יחידים או יחידות אורגניות קטנות, לעיתים ללא קשרים מקצועיים קודמים. שלב זה, שנמשך ימים ספורים בלבד, ניתן להגדרה כלחימה פרטנית ולא כלחימה יחידתית. בשלב זה הייתה היכולת האישית של כל לוחם ולוחמת ההיבט המרכזי והקריטי. כעבור מספר ימים החלו כוחות צה"ל להחזיר את השליטה על האזורים שנכבשו, תוך ביצוע סריקות אחר מחבלים ומאמצי הצלה. הלחימה עדיין נמשכה בעוצמה גבוהה, אך כבר היו בה סדר

וארגון. השיח הציבורי באותו שלב הדגיש במיוחד את השתתפותן של הלוחמות ואת גבורתן. בתום שלב זה החל צה"ל בהכנה למתקפת נגד נרחבת ברצועת עזה תוך תכנון, איסוף מודיעין, אימון והכנת הכוחות לתמרון קרקעי. בהמשך נציג את הממצאים משלב התמרון הקרקעי של צה"ל ברצועה. בשלב התמרון, שהחל בסוף השבוע האחרון של אוקטובר 2023 ועדיין מתנהל בדרגות עצימות משתנות (נכון לחורף 2025), פתח צה"ל במתקפה נרחבת נגד חמאס ברצועת עזה. בשלב זה דווח כי לוחמות שולבו בלחימה, אולם עם הזמן נראה היה כי נוכחותן ביחידות הלוחמות ירדה. כאשר נשים כן נכנסו לרצועה, הן שירתו בעיקר בתפקידי תומכות לחימה (כגון רופאות, פרמדיקיות, קצינות מודיעין וכדומה). בשלב זה בחנו את האופן שבו נתפסו נשים הן בשיח הציבורי והן בשיח הצבאי, במטרה לאמוד את השפעתה של המקצועיות על קבלת נשים כלוחמות בקרב הגורמים הרלוונטיים השונים. ממצאינו בנושא יוצגו בסעיפים הבאים. לאחר הצגת הממצאים נעבור לדיון.

סא"ל אור, מפקדת גדוד קרקל, לחמה בקרב על מוצב סופה ב-7 באוקטובר 2023 (צילום: דובר צה"ל)

אירועי שבעה באוקטובר בישראל: מקומן של לוחמות בהשתלשלות האירועים

מתקפת חמאס בשבעה באוקטובר 2023 יצרה מציאות שלא נראתה בישראל יותר מ-75 שנה. נשים שהוצבו בסמוך לגבול, שהוכשרו למשימות הגנה ולא הוכשרו כלל להשתתף בלחימה מלאה, מצאו את עצמן בלב מערכה צבאית עצימה.¹⁰ מרבית הנשים שהוצבו באזור הגבול היו חיילות בתפקידים שאינם תפקידי לחימה כגון תצפיתניות. חיילות אלו לא היו חמושות. חלק מן הנשים שהוצבו באזור הגבול היו לוחמות, שלא נדרשו לחצות את הגבול או להשתתף בלחימה ישירה, אלא הוכשרו

¹⁰ מכיוון שמאמר זה מתמקד בנשים בצבא, לא נדון בנשים אזרחיות שנקלעו לשדה הקרב, כמו ענבל ליבמן, רבש"ץ קיבוץ ניר עם, שהצילה את הקיבוץ. כמו כן, לא נדון בנשים ששירתו במסגרת.

להגנה על הגבול ולסיכול הברחות. בשל המתקפה הפתאומית הן נקלעו ללחימה. הכשרתן לא כללה הכנה ללחימה בפועל, ולכן הן נאלצו להסתגל במהירות וביעילות למצב החדש (כספית, 2023).

הקרבות המרכזיים שבהם השתתפותן של נשים ככוח לוחם הייתה משמעותית, היו הקרב במחנה הטירונות "זיקים", הקרב בקיבוצים חולית, סופה ויתד תחת פיקודן של סרן קרני גז, מפקדת יחידת טנקים מגדרית וסא"ל אור לבני-בן יהודה מגדוד קרקל, והקרב במחנה אורים שבו נהרגה סרן אלינה פרבוסודובה ז"ל. נוסף על קרבות אלו, השתתפו נשים בלחימה גם כטייסות, נווטות ומפעילות רחפנים, בצוותי כיפת ברזל ובתפקידי לחימה נוספים (לדוגמה: חלוץ, 2023). כמו כן, נשים לחמו כפרטים, בין אם בהגנה על משפחותיהן ובתיהן ובין אם לאחר שהצטרפו ללחימה בנסיבות שונות (ראו למשל זיתון, 22 בדצמבר 2023).

את הקרב בבסיס זיקים ניהלו 13 מפקדים ששהו בבסיס, תוך שהם מגינים על הטירונים ועל מספר אזרחים ששהו במקום. בקרב נהרגו שבעה מן המפקדים ואחד מן הטירונים; מתוכם שלוש נשים (שתי קצינות וסמלת). שתי מפקדות נוספות נפצעו (גלזר, 2023; כאן 11, 2023). כלל התיאורים הנוגעים לקרב מעידים כי הנשים לחמו בו באומץ ובנחישות.

הקרבות בהובלתה של סא"ל אור לבני-בן יהודה, מפקדת גדוד קרקל, ושל פלוגת הטנקים תחת פיקודה של סרן קרני גז התנהלו במשך מספר שעות. סא"ל לבני-בן יהודה הובילה יחידה של 12 לוחמות שנלחמו בבסיס סופה ולאחר מכן לכדו 15 מחבלים ביישוב יתד (Fagge, 2023; לוי, 2023; לבני-בן יהודה, 2024). הטנקים של סרן גז היטו את הכף בקרב בקיבוץ חולית, ובהמשך מילאו תפקיד מרכזי בקיבוצים סופה ויתד (קושמרו, 2023; גז, 2023). יש לציין כי שלושת הטנקים שהובילה סרן גז, הם יחידת הטנקים הנשית המערבית הראשונה שהשתתפה אי פעם בלחימה פעילה (לוי, 2023). קרב נוסף התקיים במחנה אורים של פיקוד העורף שבו שהו חיילים וחיילות, רובם ללא הכשרה קרבית משמעותית. קרב זה ממחיש את הגבורה העצומה של החיילות והחיילים שלחמו שם - חלקם ללא נשק או הכשרה מספקת. בקרב זה נהרגו שמונה חיילי צה"ל - שבעה מפיקוד העורף ואחד מגדוד 414 - וכל עשרת המחבלים חוסלו בהיתקלויות השונות. סרן אלינה פרבוסודובה ז"ל הייתה בין הנופלות (איתאל, 2023, פורת, 2023).

נוסף על כך, בשלב הראשוני של המתקפה הישראלית הוכנסו לרצועת עזה יחידות שכללו גם גברים וגם נשים (זיתון, 22 בדצמבר 2023; אלג'ס, 2023; אלבז-אלוש, 2024). בשלב זה, שהחל בסוף השבוע האחרון של אוקטובר 2023 ועדיין מתנהל בדרגות עצימות משתנות (נכון לחורף 2025), פתח צה"ל במתקפה נרחבת נגד חמאס ברצועת עזה, ולוחמות שולבו אז בלחימה. בשבוע הראשון של נובמבר 2023, לדוגמה, נכנסו כוחות של חטיבת חילוץ והדרכה בהיקף רחב כסיוע לתמרון הקרקעי. ארבעים אחוזים מהסד"כ של החטיבה שנמצא בתוך הרצועה היו נשים

ובהן מפקדת הגדוד ירדן שוקרון ושתי מפקדות פלוגה (גד, 2023). אולם עם הזמן נראה היה כי נוכחותן ביחידות הלוחמות בחזית הלחימה פחתה. כאשר נשים כן נכנסו לרצועה, הן שירתו בעיקר בתפקידי תומכות לחימה. לפיכך, תפקיד הלחימה בחזית נגד האויב כמעט לא היה רלוונטי עבור נשים בשלב זה, חרף הצלחתן בשלב הראשון של הלחימה.

שילובן של יחידות מעורבות בימים הראשונים של הלחימה העצימה (בתחילת שלב התמרון) היא חריגה, ונכפתה על צה"ל בגלל הנסיבות החריגות של פתיחת המלחמה. לטענתנו היא איננה משקפת מגמה מוסדית של שילוב נשים בלחימה כיחידות אורגניות. במשך כל שלבי התמרון הקרקעי המשיכו נשים לשרת בתפקידים מסורתיים של תומכות לחימה – פרמדיקיות, קצינות קשר, לוגיסטיקה וכו', ולא חל שינוי מהותי לעומת מבצעים צבאיים קודמים. לשון אחר, החריג אינו מעיד על שינוי מגמה אלא על היותו חריג.

ממצאים וניתוח

כפי שצוין לעיל, לנוכח תפקודן של נשים במהלך המתקפה בשבעה באוקטובר היה מצופה כי יבחן שילוב נשים בכלל היחידות הלוחמות בעתיד, ושהן יוכשרו ללחימה גם בחוד. כך לדוגמה, בפגישה עם יחידת קרקל הביע הרמטכ"ל הרצי הלוי תפיסה שלפיה הדיון בנושא הסתיים: "כמו שאתם מכירים, ובעיקר מכירות, יש שיח בחברה הישראלית בשנים האחרונות, על האם נכון או לא נכון שנשים תהיינה בשירות קרבי. אני אומר לכן, לפעמים צריך לדבר הרבה כדי להסביר משהו. ניסינו את זה בהכשרות, ניסינו את זה באימונים, ניסינו את זה בפעילות מבצעית בשגרה. אבל כאן, קיבלנו תשובה שהיא ללא מילים, תשובה של עשייה ושל לחימה" (זיתון, 28 בנובמבר 2023). כלומר, לדעתו הדיון הוכרע.

אירועים נוספים תומכים באבחנה זו. בדצמבר 2023 שירתו ברצועת עזה יחידות מעורבות מגדרית כחלק מעוצבות מתמרנות. העיתונות סיקרה יחידות אלו בהרחבה, תוך שהיא מביעה התלהבות מכישורייהן, וגרמה לכתבים לפרסם הצהרות כגון: "בנות ברדלס כותבות ברגליים עוד פרק בספרי ההיסטוריה של השירות הנשי בצה"ל ובמאבק לשוויון מגדרי בכלל, ומשנות את המציאות שעליה יוכלו לחלום מעתה גם הדורות הבאים של בנות ישראל." (שלו, 2023). כותרת אחרת באתר ynet הכריזה: "אחד הוויכוחים הגדולים במלחמה תם. ההוכחות מחכות בגיהנום" (כספית, 2023). אתר חדשות בולט אחר הדגיש את גבורתן של הנשים בלחימה, ואף קבע כי "ב-7 באוקטובר הלוחמות הוכיחו את עצמן פעם נוספת [...] הן קפצו לשדה הקרב ופעלו במשמיותיות, יזמו ורצו קדימה לעבר האויב, חיסלו מחבלים רבים תחת אש ואף הגנו על החיילים שלהן עצמן. [...] אין כבר מחלוקת על יכולת של נשים בלחימה והן לא צריכות להוכיח את עצמן. אנחנו בשנת 2023, ורק צריך לדעת לשלב אותן בצורה מקצועית עם התאמות לתנאים והכשירות הפיזיולוגית" (סבן, 2023).

גם נשים עצמן הביעו ביטחון ביכולתן לשרת בתפקידים קרביים ולבצע תפקידים אלו על הצד הטוב ביותר (למשל: אלבז-אלוש, 2023). נראה כי המציאות השפיעה גם על עמדות הציבור. בסקר שערכה אוניברסיטת רייכמן כשישה שבועות לאחר פרוץ הלחימה, הביעו 69% מן הציבור תמיכה בשירות נשים בתפקידי לחימה, לעומת 15% בלבד שהתנגדו לכך (בנגו, 2024).¹¹ עם זאת, יש להדגיש כי הממצאים הללו דומים לאלה שנמצאו לפני המלחמה: בסקר דומה שנערך בשנת 2022, נרשמה עלייה של שלושה אחוזים בלבד בתמיכה בשילוב נשים בתפקידי לחימה (שם). מנתוני הסקר אפשר להסיק כי אומנם הדיון התקשורתי התקיים, אך הוא לא גרם לשינוי משמעותי בדעת הקהל.

אולם למרות השיח המשתקף בדיון התקשורתי וברשתות החברתיות, ככל שהתקדמה הלחימה, הנשים שהוצבו ברצועת עזה ביחידות אורגניות, הופנו לתפקידים פחות עצימים. באמצע דצמבר 2023 הוצאו הנשים לחלוטין מתפקידי לחימה פעילים (כיחידות אורגניות) ברצועת עזה (פעילן, 2023). נשים שכן חצו את הגבול לרצועה היו בעיקר נשות צוות רפואי (אלבז-אלוש, 2024).

במילים אחרות, ככל שחלף הזמן ובניגוד לציפיות, לא התגבש נרטיב חדש. זאת למרות הכוונה למנף את המציאות לשינויים ארגוניים משמעותיים. הדיון נשאר ברמת ההתפעלות הכללית, ללא דיון אמיתי. בהתאם לתוכניותיו של צה"ל לחיזוק מצבת כוח האדם הלוחם (בשירות סדיר ובמילואים), הוא התייחס בעיקר לסוגיית שירותם של חיילים גברים. על אף שיש התייחסות מסוימת גם לסוגיית שילובן של נשים, זו נשארה כבעבר, והיא שוב אינה מתמקדת בתמרון או בהתקפה, אלא במשימת ההגנה על היישובים.¹² תוכניות אלו עוררו מידה של אכזבה וביקורת בקרב הציבור הישראלי (פעילן, 2023). ייתכן כי הדברים שיקפו את החשש של צה"ל, שבשל התמיכה הציבורית המוגבלת בהארכת השירות הסדיר לגברים ובהגדלת היקפי המילואים, ניסיון לצרף נשים לתפקידי לחימה יהיה צעד לא פופולרי אף יותר.

ככלל, נראה שהשיח הציבורי בישראל נמנע באופן בולט מדיון מעמיק בסוגיית שילובן של נשים בתפקידי לחימה בחודשים שלאחר המתקפה. כשנה לאחר פרוץ המלחמה טרם החל דיון מהותי בנוגע לשירותן הקרבי של נשים. בין אם מדובר בפרסומים בתקשורת המיינסטרים ובין אם באמצעי תקשורת מגזריים, הדיון בנושא שילוב נשים בתפקידי לחימה נעדר לחלוטין או ממשיך במסלול השיח המקובל. כנסים אקדמיים אחדים כונסו בתקופה זו, בין היתר במטרה להעלות את המודעות לנושא. אחד מהם אורגן על ידי האגודה הישראלית לסוציולוגיה (בשבעה בנובמבר

¹¹ תוצאות שעשויות לתמוך בממצאים שיוצגו להלן.

¹² כחלק מהסקת המסקנות מאירועי שבעה באוקטובר הוחלט על הקמת חטיבה חדשה בצה"ל. חטיבת "השומר" (855) תורכב מאנשי מילואים ממגוון יחידות, ולא תתמקד בתמרון או בהתקפה, אלא במשימת ההגנה על היישובים. חטיבה זו תמנה בעתיד חמישה גדודים, שניים מתוכם יהיו מעורבים (חיימוביץ', 2023).

2023) ועסק בסוגיות שונות הנוגעות לנשים בעקבות אירועי שבעה באוקטובר 2023. כנס נוסף מטעם אגודת חוקרי צבא-חברה בישראל, שהתקיים ב-25 ביולי 2024, בחן היבטים שונים של מלחמת שבעה באוקטובר וכלל פאנל שכותרתו "7 באוקטובר ומגדר - ממשק, נקודת מפנה ומתח". הדיונים בכל הכנסים התמקדו בהנחה שניתן לשלב נשים בכל תפקידי הלחימה, אך גם בכך שלא חל שינוי ניכר בשיח עצמו או באופן שבו התנהל הדיון. למרות הכותרת האופטימית היה ברור כי לא הוסדר דבר, וכי לא התחולל שינוי מהותי בעמדות.

הממסד הצבאי הגיב באופן מעט שונה. בסוף שנת 2023 נראה היה כי צה"ל מעוניין לקדם בפועל את שילובן של נשים בתפקידי לחימה. כך לדוגמה בסוף שנת 2023 הגדיל צה"ל את שיעור הנשים המגויסות לתפקידי לחימה. בנוסף על כך, באתר הרשמי של צה"ל פורסמו כמה כתבות פרופיל המתמקדות בנשים המשרתות בתפקידי לחימה שונים (ראו למשל: ארליך, 2024). התפתחות זו לוותה בעלייה במוטיבציה בקרב נשים צעירות לשרת כלוחמות, בין היתר בגדודי קרקל וברדלס ובחיל האיסוף הקרבי. בהתאם לכך, צה"ל צפוי להגדיל את שיעור הלוחמות ביחידות המעורבות הללו, כך שיעלה על שיעור הלוחמים הגברים. נכון לעת הזו, היחס הממוצע בין גברים לנשים בהן הוא אחד לאחד (זיתון, 2024).

אולם הלך הרוח הציבורי, כפי שצוין לעיל, לא תאם בהכרח את ציפיותיו של צה"ל. ככל שחלף הזמן, החלו להישמע קולות נוספים בנוגע לשילוב נשים בתפקידי לחימה. כבר בסוף אוקטובר 2023 פרסם ארגון שמרני המתמקד בערכי המשפחה, סרטון שנטען בו כי שיתוף נשים בלחימה הוא טעות (בוחרים במשפחה, 2023).¹³ סקר שנערך על ידי מכון המחקר רושניק העלה, כי שבעים אחוזים מהציבור מסכימים שמלחמת "חרבות ברזל" הוכיחה שנשים יכולות להשתתף כלוחמות גם במלחמה וגם בשגרה. בפילוח על פי מגדר הייתה התמיכה בקרב נשים גבוהה משמעותית (82%) בהשוואה לזו שבקרב גברים (57%). 73% מהציבור הסכימו כי אישה יכולה להיות לוחמת מבחינה מנטלית - 80% מהנשים חושבות כך לעומת 66% מהגברים. במענה לשאלה אם אישה יכולה להיות לוחמת מבחינה פיזית, כ-61% מהציבור ענו בחיוב, ובחלוקה מגדרית - 74% מהנשים לעומת 47% מהגברים. במילים אחרות, נשים תומכות יותר במתן אפשרות לנשים לפרוץ את הגבולות המסורתיים, ואילו גברים נוטים להסתייג מכך. מסקנה המצביעה על כך שלא חל שינוי מהותי בעמדות חרף העדויות להפגנת מקצועיות. יחד עם זאת, רק 24% מכלל הנשאלים הביעו את רצונם לראות את בנותיהם משרתות בתפקידים קרביים, לעומת 40% שהביעו רצון זהה לגבי בניהם (בגנו, 2024). כלומר, על אף שנראה כי קיימת תמיכה כללית מסוימת בשילוב נשים בתפקידי לחימה, התמיכה בשליחת הבת הפרטית לתפקיד קרבי נמוכה משמעותית. מעניין

¹³ מעניין לציין כי הסרטון משתמש בקטעים מריאיון עם חברות בצוותי הטנקים שלחמו בהצלחה בשבעה באוקטובר; נקודה שמערערת את הטענות שהועלו בו.

לציין כי סקר המכון הישראלי לדמוקרטיה משנת 2020 מצא, כי למעלה משישים אחוזים מהנשאלים תמכו ("במידה רבה" - 30% ו"במידה מסוימת" - 32%) במתן אפשרות לנשים לשרת בקרבי, אם כושרן הגופני עומד בקריטריונים הנדרשים (שפרן גיטלמן, 2020, עמ' 19). כל האמור לעיל מצביע על כך שלא הייתה השפעה דרסטית של המלחמה על תמיכה ממשית בנשים לוחמות.

יתר על כן, גם עמדות רשמיות לא הושפעו מהמלחמה. ביולי 2024 התייחס בג"ץ לעתירה שביקשה מבית המשפט לדרוש מהמדינה להסביר מדוע נאסר על העותרות לשרת במספר תפקידי לחימה. הדיון כמעט לא נגע באירועי שבעה באוקטובר ובביצועי הנשים בקרב, למרות שהוא התנהל כמעט שנה לאחר פרוץ המלחמה. בדיון התייחסה המדינה לסוגיית התמרון - נשים אינן משרתות ביחידות מתמרנות - ולא התייחסה למציאות שבה נשים מצליחות להשתלב היטב בכוחות מתמרנים בפועל. המדינה טענה כי "מוקדם מדי" להבין באמת כיצד נשים מתפקדות בקרב, ולכן אין דרך להעריך כיצד הדבר ישפיע על הצבתן במערכי טנקים מתמרנים. השופטת דפנה ברק-ארז התערבה ואמרה:

[מה שאתה אומר למעשה זה] שכל מה שהיה [ב־7 אוקטובר] טוב ויפה, אבל זה כקליפת השום מבחינת התהליך שעוברים. מה שהיה - הוא שיהיה. כבר אין פה אפילו ויתור על שבוע של התנסות, כי כל מה שהיה במלחמה, בעצם, מבחינתנו, לא שינה כלום את מה שידענו. לא נוסף גרם ידע אחד. (בית המשפט העליון, 2024).

עו"ד אפשטיין, מטעם המדינה, הסכים בעיקרון:

אמרתי שהדברים בבחינה [...] מה שכן ניתן להגיד היום [...] הממצאים שיודעים, לא יכולים להביא לשינוי במובן הזה של הצורך בהתנסויות, של התהליך הזה, של הדילוג על השלב הזה, [...] ומבלי לגרוע כמובן מההצלחה היתרה של לחימת נשים במלחמה, [...] חשוב לומר שכלל... תפקידי הלחימה או מה שבוצע במלחמה, בוצע בהתאם לכשירות או במותאם לכשירות שששים כבר אומנו להם לפני כן. כלומר, הכשירויות שששים הביאו לידי ביטוי במלחמה, גם אם הם נמתחו לקצוות, [...] עדיין במסגרת של מה שששים הוכשרו אליהם (שם).

במילים אחרות, אומנם הנשים - הן כמסגרות אורגניות ביחידות חי"ר קל והן כפרטים - הצליחו לעמוד במשימה אליה הוכשרו. אולם לטענת המדינה אין די בכך, ואין אפשרות להסיק מכך מסקנות קונקרטיות בנוגע לשילובן בתפקידי לחימה שונים מבלי להשלים תחילה את תוכנית החלוץ. העותרות הביעו את זעמן לנוכח טענות אלו, ומייצגן, עו"ד וינברגר, אמר כי הוא מתקשה להאמין למשמע אוזניו על רקע המציאות שהתגלתה במלחמה. אולם למרות מחאה קצרה זו, הדיון שב במהרה למסלולו המוכר ולשאלה הרגילה: האם נשים מסוגלות לעמוד בסטנדרטים הקרביים הנדרשים לשילובן ביחידות לוחמות מובחרות? והאם הן כשירות לשרת ביחידות טנקים מתמרנות? ניכר, אם כן, כי אפילו בזירה זו, שבה ניתן היה לצפות שהמציאות וההוכחות בשטח ישפיעו על עיצוב המדיניות, לא חל שינוי מהותי.

לסיכום, ממצאינו מצביעים על כך שגם העמדות הרשמיות וגם דעת הקהל לא הושפעו מהותית מן המקצועיות שהפגינו נשים בשדה הקרב, ושילובן של נשים בתפקידי לחימה נותר תהליך איטי והדרגתי.

סיכום

הממצאים מצביעים על תמונה מורכבת בנוגע לשילוב נשים בתפקידי לחימה במלחמת "חרבות ברזל" שהחלה בשבעה באוקטובר 2023. המתקפה הראשונית של חמאס חשפה את יכולותיהן המרשימות של לוחמות צה"ל בקרבות באורים, זיקים, יתד וסופה, בטנקים וביחידות מעורבות. היא הוכיחה כי נשים, בהתאם להכשרתן, מסוגלות לפעול במקצועיות ובהצלחה בשדה הקרב. יכולות אלו נראו בבירור בראשית המלחמה ובשלב הראשוני של המתקפה בנובמבר 2023, לעיתים בנסיבות יוצאות דופן שלא תוכננו מראש. עם זאת, הישגים אלה לא תורגמו לשינוי מדיניות רחב או לתפיסה חדשה בצה"ל. השתתפותן של נשים בלחימה הייתה לעיתים תוצאה של המצב החריג שהוכתב על ידי הנסיבות ולא של כוונה מוסדית לשינוי ארוך טווח. ככל שהמערכה הקרקעית התקדמה, נשים חזרו לתפקידים מסורתיים כתומכות לחימה – כפרמדיקיות, כקצינות קשר, בתפקידי לוגיסטיקה או ביחידות הגנת הגבולות שאינן חוצות גבול – כפי שהיה במבצעים קודמים, ושיעור הלוחמות לא עלה במידה משמעותית.

תהליך שילובן של נשים בלחימה ממשיך בהדרגה ובאיטיות, ללא האצה ישירה בעקבות המלחמה. אומנם השיח הציבורי הביא לשינוי זמני בהתייחסות ללוחמות, אך לא הוביל לשינוי מהותי בדעת הקהל או במדיניות צה"ל. המלחמה הדגימה את הפוטנציאל של נשים כלוחמות, אך לא חוללה שינוי מיידי במבנה הכוחות, והמגמה הצפויה של שילוב רחב יותר לא התממשה. הסוגיה נדחת לקרן זווית ככל שהמלחמה מתמשכת וככל שהמרחק מאירועי שבעה באוקטובר גדל.

עדיין מוקדם להעריך את השפעת המלחמה על שילוב נשים בלחימה לאורך זמן. ניסיון העבר, כמו מלחמת העולם השנייה ותש"ח, מלמד כי ההשפעה עשויה להתברר רק לאחר שהלחימה תסתיים, שחטופים ושבויים ישובו, ושהחברה תתמודד עם תוצאות האירועים. שני משתנים מרכזיים עשויים להשפיע על כך: הצורך בכוח אדם קרבי ומצב השבויות שישבו. אם הציבור החרדי יתגייס או שצה"ל יסתפק במאגרי כוח אדם גברי, הסיכוי לשילוב נשים יפחת. לעומת זאת, משבר כוח אדם קרבי, במיוחד אם החרדים לא יצטרפו, עשוי להגביר את שילובן. עם זאת, מידע שיתגלה לציבור אודות מצבן הפיזי והנפשי של השבויות שהשתחררו עלול לעורר התנגדות לשירות קרבי של נשים, על אף שהן עצמן אינן לוחמות.

למלחמה עשויה להיות גם השפעה שלילית על שילוב נשים, בשל סוגיית השבויים והתעצמות הדיון על גיוס חרדים. דעת הקהל מבחינה בין חטופים אזרחיים לשבויים צבאיים, והיא רואה בחיילות שבויים פגיעות יותר. תפיסה זו מועצמת לנוכח גישת

חמאס, המציב את החיילות השבויות בקטגוריה נפרדת ושונה מזו של חיילים גברים. מידע שיתגלה אולי עם הזמן לאור שחרורן עשוי להשפיע על תפיסת הציבור את שירות הנשים בלחימה. במקביל, הקריאות לשוויון בנטל ולגיוס חרדים מעלות חשש שגיוסם יבוא על חשבון שילוב נשים, במיוחד אם יעדיפו אותו על פני שירות נשים בתפקידים קרביים. כך הסוגיה נותרת פתוחה ומושפעת מגורמים חברתיים יותר מאשר מיכולות מבצעיות מוכחות.¹⁴

¹⁴ הכותבים מודים לפרופ' סטיוארט כהן, תא"ל (מיל') ארי סינגר, ד"ר מידד אבידר, ד"ר נחי משעול-שאולי, ענת ולדמן, ד"ר רינת משה, ואל"ם שרית שיף על הערותיהם לעבודה זו.

רשימת המקורות

- איתיאל, יואב (11 באוקטובר 2023). "אלינה פרבוסודובה, 'גינג'ית', נפלה בעודה מגנה בגופה על החיילות שלה". **וואלה**.
- אלבוז-אלוש, קורין (18 בספטמבר 2024). "הנופלת הראשונה בעזה, וגבורת הנשים במלחמה: 'הלב פועם והמוח על אוטומט'". *ynet*.
- אלג'ם, היילי (19 בדצמבר 2023). "הלוחמות של ברדלס בעזה - במשימה שאסורה לפרסום". **אתר צה"ל**.
- אפשטיין, יורם ויובל חלד (אפריל 2015). "שילוב נשים במקצועות הלחימה - ההיבט הפיזיולוגי". **מערכות**, גיליון 460, עמ' 44-49.
- ארליך, אביגיל (14 במרץ 2024). "3 לוחמות, 3 זרועות - והמסר לזאת שחולמת להגיע רחוק". **אתר צה"ל**.
- בגנו, יובל (7 במרץ 2024). "סקר חדש מגלה: כיצד השפיעה המלחמה על התפיסה כלפי נשים בצה"ל?". **מעריב**.
- בוחרים במשפחה (24 אוקטובר, 2023). "הקמפיין על הלוחמות בצה"ל הוא הרסני". **טוויטר**.
- בג"ץ 4541/94 **אליס מילר נ' שר הביטחון**, פ"ד מט(4) 94.
- בית המשפט העליון (24 ביולי 2024). "דיון בבית המשפט העליון בעתירות שעניינם שירות נשים ביחידות לוחמה בצה"ל". **אתר יוטיוב**.
- בן שלום, עוזי ונתנאלה תורג'מן (יוני 2018). "על הגבול: פעולה משותפת ביחידות מעורבות מגדרית בגבול הדרום". **מערכות**, גיליון 478, עמ' 30-37.
- גד, הילה (19 בנובמבר 2023). "לראשונה - גדוד מעורב של לוחמות ולוחמי חילוץ נלחם בקצועת עזה". **אתר צה"ל**.
- גז, קרני (12 בדצמבר 2023). "סרן קרני גז מעידה בפני וועדת הכנסת". **ערוץ הכנסת**.
- גלור, הילו (19 באוקטובר 2023). "קומץ מפקדים הצילו בגופם 90 טירונים. סיפורו של הקרב ההירואי בזיקים". **הארץ**.
- זיתון, יואב (28 בנובמבר 2023). "הרמטכ"ל פגש את הטנקיסטיות: 'יש שיח על שירות קרבי לנשים, וקיבלנו תשובה ללא מילים'". *ynet*.
- זיתון, יואב (22 בדצמבר 2023). "'אני מבטיחה לילדים שלי שאחזור עם ניצחון': מפקדת הגדוד שעשתה היסטוריה מדברת". *ynet*.
- זיתון, יואב (11 באפריל 2024). "יותר ממאה מתגייסות מסרבות לשרת כתצפיתניות - אלו ההטבות לחיילות במערך". *ynet*.
- חיימוביץ', איה (6 בדצמבר 2023). "בצל המלחמה: חטיבה חדשה מוקמת בצה"ל". **אתר צה"ל**.
- חלוץ, דינה (30 באוקטובר 2023). "אחרי 7 באוקטובר אין יותר ספקות לגבי נשים לוחמות, הן עשו כל מה שנדרש". *ynet*.
- טבת-ויזל, רחל ואריאל ויינר (אוגוסט 2014). "מסתערות למרות הכול". **מערכות**, גיליון 456, עמ' 38-41.
- טופל, יעל (פברואר 2010). "גבולות המגדר - שילוב נשים בפעולות מבצעיות". **מערכות**, גיליון 429, עמ' 52-57.
- כספית, בן (27 בנובמבר 2023). "אחד הוויכוחים הגדולים במלחמה תם. ההוכחות מחכות בגיהנום". **וואלה**.

- לבני-בן יהודה, אור (13 במאי 2024). "הבנתי שזה הסוף, אני כבר לא אראה את הילדים שלי". *mako*.
  - לוי, יונית (19 באוקטובר 2023). "המג"דית שנלחמה 14 שעות - והצילה את מוצב סופה: 'מחבל קפץ עליי מטווח אפס. הבנתי שהם בינינו'". *12N*.
  - מושליון, ירדן (30 בנובמבר 2022). "כל העיניים עליהם: [הכירו את הגדוד החדש בחיל הגנת הגבולות - 'פנתר'](#)". **אתר צה"ל**.
  - סבן, שקד (29 בנובמבר 2023). "'אין מחלוקות על יכולות של נשים בלחימה': בעקבות סיפורי הגבורה של הלוחמות - המוטיבציה של נשים לשרת בקרבי עולה". *12N*.
  - פארי, אילי (7 בדצמבר 2023). "לא נשמע קולם". *mako*.
  - פורום דבורה (2023-2024). "לכבודן של גיבורות ישראל".
  - פורת, ישי (19 בנובמבר 2023). "'כולן התייצבו למשימה': גבורת לוחמות האיסוף הקרבי בבסיס אורים". **רשת 13**.
  - פעילן, מיכל (19 בדצמבר 2023). "המפקד מהגדוד המעורב שהודיע: 'מעכשיו יהיו פה רק גברים'". *mako*.
  - פרוטוקול הכנסת - ישיבה מס' 72 (29 באוגוסט 1949). עמ' 1423-1447. **אתר הכנסת**.
  - פרוטוקול הכנסת - ישיבה מס' 73 (30 באוגוסט 1949). עמ' 1448-1458. **אתר הכנסת**.
  - פרוטוקול הכנסת - ישיבה מס' 114 (8 בפברואר 1950). עמ' 747-761. **אתר הכנסת**.
  - קושמרו, דני (25 בנובמבר 2023). "'פשוט דורסת את המחבלים וממשיכה הלאה': הטנקיסטיות שהצילו קיבוץ". *mako*.
  - ראם, שמעון (2010). **השביות במלחמת השחרור**. המדרשה הלאומית ללימודי המחתרות והציונות.
  - רוזנברג-פרידמן, לילך (2005). **מהפכניות בעל כורחן: נשים ומגדר בציונות הדתית בתקופת היישוב**. יד בן צבי.
  - שלו, טל (15 בדצמבר 2023). "הלוחמות הראשונות שעושות היסטוריה בעזה: 'אנחנו כאן בשביל המדינה - לא בשביל להוכיח'". **וואלה**.
  - שפרן גיטלמן, עידית (16 באפריל 2018). "שירות נשים בצה"ל: בין צבא העם לשוויון מגדרי". **פרלמנט 81 - המכון הישראלי לדמוקרטיה**.
  - שפרן גיטלמן, עידית (2020). **שילוב נשים ביחידות לוחמות בצה"ל**. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- Carreiras, Helena (2006). *Gender and the Military: Women in the Armed Forces of Western Democracies*. Routledge.
  - Cohn, Carol (2000). "'How Can She Claim Equal Rights When She Doesn't Have to Do as Many Push-Ups as I Do?' the Framing of Men's Opposition to Women's Equality in the Military". *Men and Masculinities*, 3(2), pp. 131-151.
  - Coughlin, Kathryn M. (2000). "Women, War and the Veil: Muslim Women in Resistance and Combat". In: Gerard J. DeGroot and Corinna Peniston-Bird, (Eds.), *A Soldier and A Woman: Sexual Integration in the Military*, Pearson Education, pp. 223-239.
  - Fagge, Nick (25 Oct 2023). "All-female Israeli 'lionesses' combat unit of just 13 soldiers 'killed nearly 100 Hamas gunmen as they helped liberate kibbutz'". *Mail Online*.

- Falk, Ian (1994). "The Making of Policy: Media Discourse Conversations". *Discourse*, 15(2), pp. 1–12.
- Harel-Shalev, A., and Daphna-Tekoah, S. (2019). *Breaking the Binaries in Security Studies: A Gendered Analysis of Women in Combat*. Oxford University Press.
- Holm, Joan (1992). *Women in the Military: An Unfinished Revolution*. Presidio Press.
- King, Anthony C. (2013). "The Female Soldier". *Parameters*, 43(2), pp. 13–25.
- MacKenzie, Megan (2015). *Beyond the Band of Brothers: The US Military and the Myth that Women Can't Fight*. Cambridge University Press.
- Rickover, Itamar, Ofra Ben-Ishai, and Ayala Keissar-Sugarman, (2021). "Hi-Tech-Oriented National Service: The Free Choice of Religious Women Recruits and the De-Monopolization of the Israeli Military". *Religions*, 12(11), p. 921.
- Roness, Nina (2017). "Gender-Mixed Army Dorm Rooms, 50% Women and All-Female Special Forces Training: How Does Norway's Radical Attempt to Integrate Women in the Military Work?". *Res Militaris*, 7(2), pp. 1–28.
- Rosman-Stollman, Elisheva (2009). "Women of Valor: The Garin Program and the Israel Defense Forces". *Israel Studies*, 14(2), pp. 158–177.
- Rosman-Stollman, Elisheva (2014). *For God and Country?: Religious Student-soldiers in the Israel Defense Forces*. University of Texas Press.
- Rosman-Stollman, Elisheva (2018). "(Not) Becoming the Norm: Military Service by Religious Israeli Women as a Process of Social Legitimation". *Israel Studies Review*, 33(1), pp. 42–60.
- Rosman, Elisheva (2020). "The pink tank in the room: The role of religious considerations in the discussion of women's combat service—the case of the Israel Defense Forces". *Religions*, 11(11), p. 1–19.
- Scollon, Ronald (2008). *Analyzing public discourse: Discourse analysis in the making of public policy*. Routledge.
- Shields, Patricia M. (1988). "Sex Roles in the Military". In Moskos Charles C. and Frank R. Wood (Eds.), *The Military: More Than Just a Job?*, Pergamon-Brassey's International Defense Publishers, pp. 99–113.
- Solaro, Erin (2006). *Women in the line of Fire: What You Should Know About Women in the Military*. Seal Press.
- White, Marilyn D., and Emily E. Marsh (2006). "Content Analysis: A Flexible Methodology". *Library Trends*, 55(1), pp. 22–45.